

Наталія Малько

УЧИТЕЛЬ ЗА ПОКЛИКАННЯМ (ОЛЕКСАНДР ЯКОВИЧ ГЕРД 1841–1888)

Останнім часом науковці все частіше звертаються до історичного досвіду, педагогічної спадщини, наукових концепцій педагогів минулого. Здійснюються ґрунтовні дослідження діяльності педагогів з метою творчого втілення їхніх ідей в освіту та виховання дітей.

Як зазначає О. Сухомлинська: «...звернення до творчої біографії є і традицією, й інновацією, бо збагачує й урізноманітнює наші уявлення про історико-педагогічний процес, сприяє його новому прочитанню, а також відкриває нові грані, новий зміст, нові цінності цього процесу як важливі складові наукового дискурсу» [8, с. 37].

Зараз, мабуть, не знайдеться людини, обізнаної з методики викладання природничих дисциплін, яка б не знала ім'я Олександра Яковича Герда, але мало хто знайомий з основними віхами його життя, які вплинули на становлення Олександра Яковича як освітнього діяча, методиста природничих наук.

Багатогранна особистість О. Я. Герда, його різнопланова діяльність привертала увагу вчених в різні періоди розвитку вітчизняної науки. За життя про нього писали дуже мало. Лише після смерті в періодичних виданнях з'явилися спогади про педагога, некрологи, в яких описувалися основні віхи його життя. Їх авторами були: П. І. Вейтберг, М. С. Дрентельн, М. К. Єрмолін, Д. Д. Семенов, О. М. Острогорський та інші.

Пізніше з'явилися статті О. В. Казакової, М. І. Мельникова, Л. М. Ніконова, Ф. С. Олешкова, Б. Є Райкова, К. П. Ягодовського.

Мета статті – розглянути життєвий і творчий шлях видатного педагога; висвітлити основні чинники формування його світогляду, з'ясувати зміст і найважливіші напрями його науково-педагогічної діяльності.

Олександр Якович Герд народився 5 квітня 1841 року в Петербурзі. Його батько – Яків Іванович Герд, ірландець за походженням, переїхав у Росію 1817 року. Він розпочав педагогічну діяльність ще в Англії і продовжив в Росії, куди його запросили для організації училищ за системою взаємного навчання Ланкастера і Белля [1, с. 30]. Такі школи були поширені наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у різних країнах як система парного навчання. При взаємному навчанні учні швидше, ніж у звичайних школах, оволодівали навичками письма, читання, лічби. Белл-

ланкастерська система виправдовувала себе там, де не вистачало учителів. В Росії в ті часи не було підготовлених учителів. Ніхто не знав, як організувати ланкастерську школу, як вести в ній взаємне навчання. Яків Іванович Герд залишився в Росії назавжди, одружився з російською дівчиною і прийняв в 1842 році російське громадянство.

Можливо, у його англійському походженні лежить основа стійкості в переконаннях і вчинках, ясності і логічності в поглядах, які характерні для цього народу. З іншого боку, можливо, тут відіграли певну роль закони спадковості, у тому відношенні, що батько Олександра Яковича був видатним педагогом свого часу, не лише теоретиком, а й практиком.

Про дитинство Олександра Яковича зовсім мало інформації. Відомо лише, що вдома він отримав різнобічну і ґрунтовну освіту. Неабияка роль відводилася природничим наукам. Він досконало знав російську і англійську мови. У 1851 році, коли Олександр Герду виповнилося 10 років, він вступив до Петербурзької Ларинської гімназії. Помітивши неабиякі здібності дитини, батько став більше уваги приділяти навчанню і вихованню сина. Яків Іванович читав і розповідав сину-гімназисту про життя і творчість великих педагогів. Із захопленням слухав хлопчик розповіді про Яна Амоса Коменського, Джона Локка, Іоанна Генріха Песталоцці.

Поряд із біографіями відомих педагогів Яків Герд знайомив свого сина з явищами навколишнього середовища. Улітку, організовуючи екскурсії за місто, у ліс і поле, розповідав про все, що зустрічалося в них на шляху – про комах, про рослини, про гірські породи. Але як англієць, батько не балував свого сина, намагався привчити його до простого життя, до перенесення різних поневірянь, виховував твердий характер, охайність, старанність. Мати, зі свого боку, виховувала в дитини любов до рідного краю, добросердечність і тактовне ставлення до інших людей [7, с. 558].

На початку XIX ст. Міністерство народної освіти ввело в курс гімназій замість грецької мови природознавство. У Олександра Герда природознавство викладав Д. С. Михайлов, який був достатньо відомим у 60-ті роки педагогом-новатором, редактором журналу «Натураліст». Його підручники хоч і були не досконалими, але

кращими, ніж підручники попередників. Д. С. Михайлов дотримувався так званого індуктивного методу і був прихильником наочності [3, с. 153].

Гімназію Олександр Герд закінчив у 1858 р. зі срібною медаллю. Потім вступив до Петербурзького університету на східний факультет. Чому? Невідомо. Можливо, з чисто «кар'єрного» розрахунку, яке в англійців відіграло не останню роль. Але одного разу молодий студент, у якого душа не лежала до всіх цих персів, китайців, японців, випадково заходить на лекцію до відомого професора С. С. Куторги. Саме він уперше згадує книгу Ч. Дарвіна, яка описувала органічний світ в абсолютному новому розумінні. Професор С. С. Куторга був надзвичайно досвідченим і змістовним лектором і знав, як зацікавити своїх слухачів. Перед майбутнім природником відкривається новий світ, його інтелектуальний розвиток, вроджена схильність захоплюватися лише тим, до чого лежить душа, зробили свою справу, і дипломат присвячує себе вивченню тих наук, в області яких у майбутньому він зробить стільки добрих справ. Так Олександр Якович перейшов на природниче відділення фізико-математичного факультету, але зоологом він не став. Обравши педагогічну ниву, він не зупинився на певній галузі природознавства. Найбільше його цікавила мінералогія, принаймні на початку своєї викладацької діяльності. Ще в студентські роки ним написані ряд посібників з неживої природи.

Такою чисто кабінетською діяльністю не міг задовольнятися молодий Олександр Герд. Навчання в університеті він поєднував з громадською діяльністю в студентських товариствах. За словами одного з його товаришів, Олександр Якович мав репутацію серйозної, чесною, розумної і врівноваженої людини [1, с. 31].

Навчання Олександра Герда в університеті співпало з широким суспільним рухом шістдесятих років. Урядова система Миколи I розвалювалася, назрівали вагомні зміни. Зрозуміло, що таке суспільно-політичне піднесення вплинуло й на його світогляд.

Радикально налаштоване студентство постійно виявляло свої права і невдоволення. Спочатку керівництво університету пішло на певні поступки. Студентам дозволялися збори, у них була власна бібліотека, каса допомоги бідним студентам, тощо. Вони обирали депутатів, які займалися студентськими справами, тобто користувалися деяким самоврядуванням. До лав таких депутатів був обраний і Олександр Герд.

Проте незабаром ліберальні поступки з боку уряду припинилися. Студентські привілеї були скасовані, збори заборонені. У результаті виникали протести студентів, у відповідь на які за наказом міністра народної освіти були припине-

ні заняття в університеті. Для студентів були введені нові правила, надруковані в студентських квитках (матрикулах). Студенти визнали ці правила образливими і відмовилися брати матрикули.

У результаті цих подій заняття в університеті були серйозно порушені. Університет не працював із 1861 до 1863 року. Через закриття університету студенти мали можливість закінчити навчання лише екстерном, склавши екзамени за весь університетський курс. Саме так, у 1863 р. зі званням кандидата наук закінчив університет Олександр Якович [3, с. 154–155].

Педагогічною діяльністю Олександр Герд цікавився ще в студентські роки. Саме в цей час відкривалися школи нового типу: недільні, безкоштовні, сільські та ін. Спогади дитинства викликали в молодого студента бажання спробувати свої сили на педагогічній ниві, тому він займається приватними уроками, викладає в недільній школі.

Недільні школи – це безкоштовні навчальні заклади для дітей і дорослих із найбідніших верств населення. Вони відкривалися за приватною ініціативою на кошти громади і обслуговувалися педагогами-добровольцями. Радикально налаштована молодь вважала своїм обов'язком допомагати даній справі. На добровільній основі Олександр Герд викладав уроки природознавства у Василеостровській школі. Ця школа була організована групою студентів. Програма школи обмежувалася початковим курсом. Навчання було безкоштовним. Виховання базувалося на основі взаємоповаги, довіри і дружби між учнями і вчителями. Покарання обмежувалися оголошенням догани, тимчасовим вилученням із класу і лише в крайніх випадках – відрахуванням зі школи. Навчальний процес у школі був поставлений надзвичайно серйозно. Учителі старанно готувалися до кожного уроку, знаючи, що він буде обговорюватися на педагогічній раді, ось чому ця школа була школою не лише для учнів, а й для молодих педагогів, які відкрито говорили: «виховуючи і навчаючи інших, ми виховуємося і навчаємося самі». Для того, щоб навчання було цікавішим, учителі використовували різні наочні посібники, влаштовували читання з чарівним ліхтарем, екскурсії. Результатом роботи О. Я. Герда в цій школі стала перша його книжка методичного змісту «Уроки мінералогії». Саме в цій школі Олександр Якович розвивається як педагог, працюючи поряд з видатними людьми того часу.

До складу викладачів Василеостровської школи, яка була відкрита 25 січня 1860 року, входив Ф. Ф. Резенер, один із видатних педагогів-суспільників Петербурга. Незабаром він став керівником школи. Будучи досвідченим педагогом, він знайомив педагогів-початківців із викладаць-

кою справою, проводив для них заняття з методики окремих дисциплін. Зібрання вчителів школи мали характер змістовних педагогічних засідань, де поряд із методичними питаннями широко обговорювалися і питання виховання. На їх думку, в основі педагогічного процесу не повинно бути ніякого примусу, визнавався лише вплив розумового і морального авторитету вчителя. Ця школа стала центром педагогічної самоосвіти і місцем творчості молодих педагогів. Пізніше Олександр Якович використовував у власній практиці методиста досвід Василеостровської школи. На жаль, вона проіснувала недовго. Уряд, побоюючись революційної пропаганди, установа суворий нагляд за недільними школами. Спочатку із навчальних планів були вилучені географія, історія, природознавство. У школах дозволялося користуватися книгами, лише схваленими Міністерством народної освіти. У результаті школи почали закриватися [3, с. 158].

Незважаючи на молодий вік, у 1865 р. Олександра Яковича запросили на посаду вчителя природничої історії і вихователя у Першу військову гімназію (пізніше – Перший кадетський корпус). У двадцять п'ять років педагог вирізнявся серед багатьох своїх соратників моральною авторитетністю серед дітей, сердечним і разом з тим серйозним ставленням до підростаючого покоління, глибоким розумінням справи виховання. У класах, де йому довелося працювати, навчалися ліниві, малоздібні, пустотливі діти з дуже поганими звичками. Новий вихователь намагався об'єднати дітей у дружню сім'ю. У вільний від занять час його вихованці приходили до нього на квартиру, навчалися, відпочивали, розмовляли з ним. Учитель любив і поважав дітей, але не балував. Він був гуманною і добросердечною людиною, але разом з тим вимогливо і настирливо домагався від них безумовного виконання прямих обов'язків. Хто завинив або не підготував урок, того позбавляв своєї довіри й можливості відпочивати з колективом. Близько до серця приймав як негативні вчинки дітей, так і їх добрі наміри. У своїх листах до друзів Олександр Герд не раз згадує свої бесіди з учнями, виховні прогулянки, інші епізоди свого учительського життя. «Сьогодні вранці я дуже засмутився, солдат приніс недопалок цигарки і каже, що бачив, як мої учні курили... Мені було так боляче, що я вийшов від дітей і просто заплакав. Не куріння бентежило мене, а думка про те, що діти украли цигарку в мене зі столу. Вони кожного дня, у вільний час, навчаються в мене, бо шум заважає їм. Я залишаю їх самих. Тому мені здається, що цигарки вони вкрали, адже недопалки завжди лежали в мене на столі». Із благородною і зворушливою радістю пише вихователь про те, як він впливає на цю грубу, у більшості випадків нерозвинену молодь.

Із відрадним почуттям педагога за покликанням передає, наприклад, заяву одного з учителів, що «до появи Герда О. Я. у клас не можна було зайти на урок, такий шум і безлад був. Його попередник називав цих дітей шахраями і розбійниками». На що Олександр Якович зауважує: «Дивно, діти підкорилися мені дуже легко. Я дуже задоволений дітьми, і вони ніби більш відкрито проявляють свою любов до мене. Завжди радіють, коли я виходжу до них, і на моїх чергуваннях просять один одного ходити добре строєм і виконувати всі мої вимоги... Мені було дуже приємно почути від дітей, що вони люблять мене, – так приємно, що в ту хвилину я був готовий їх всіх обійняти і розцілувати. І вони не лише говорять, що люблять мене, а й ведуть себе так добре, що я вірю їм і від душі радію цьому» [1, с. 33].

Як бачимо, у класі, де довелося працювати Олександру Герду, навчалися важкі діти з нестійкою дисципліною. Незважаючи на це, педагог зумів знайти спільну мову з учнями, заробити авторитет, привернути їх любов, викликати інтерес до природничих наук. Він викладав, спіраючись на наочність, привчав учнів до самостійної роботи, часто виходячи з ними на екскурсії за місто. Олександр Якович довів це «важке відділення» до кінця курсу. Всі випускники відділення стали чесними і добрими офіцерами і з повагою згадували свого вихователя [7, с. 560–561].

Визнаючи Герда О. Я. одним з найкращих педагогів, відомство військових навчальних закладів у 1868 р. запрошує його взяти участь у розробці інструкції із виховної роботи для військових гімназій і прогімназій.

У травні 1869 р. педагога відряджають до Берліна на XVIII з'їзд учителів. Там була виставка навчальних посібників, яка йому не сподобалася. Педагог робить висновок, що більшість підручників застарілі й не забезпечують належного викладання природничої історії. Про це він пише в своїй замітці: «Виставка навчальних посібників при XVIII з'їзді німецьких вчителів». Ця оцінка свідчить про педагогічну зрілість поглядів молодого педагога і його вміння критично і обмірковано підходити до певного питання.

У середині 60-х років Олександр Якович активно співпрацював у прогресивному педагогічному журналі «Учитель». Найактивніші роки його роботи в цьому журналі – 1866 і 1867, коли він фактично був його неофіційним редактором. На сторінках цього журналу друкуються його статті з методики природничих дисциплін «Уроки мінералогії», «Про метод викладання природничих дисциплін», «Природничо-історичні спостереження для дітей (жуки)» та багато інших. З'являються рецензії на підручники та іншу літературу з біології.

У 1866 році Олександр Якович одружується

з Антоніною Михайлівною Латкіною, зирянкою (комі) за походженням. Не отримавши дозволу від батька (заможного купця) на продовження освіти, рішуча дівчина втекла з дому і переїхала до Петербургу, щоб вчитися. Із О. Я. Гердом їх зблизили спільні інтереси, велике прагнення до знань і бажання працювати на користь вітчизняної освіти. Їх шлюб був дуже щасливим. Відомий педагог М. С. Дрентельн згадує дружній, злагоджений характер сім'ї О. Я. Герда, характеризує його як чудового батька і сім'янина. «Скромна трудова обстановка в сім'ї, ці милі люди, яких поєднує прихильність, розуміння один одного з півслова. Це такий контраст із більшістю наших сімей, у яких панує явний розлад або прихована байдужість» [2, с. 312].

Тепер ми підійшли до найважливішого періоду життя видатного педагога – часу, коли він працював директором землеробської колонії для малолітніх правопорушників. Період роботи О. Я. Герда в колонії із 1871 по 1874 р. був одним з найцікавіших і значущих періодів його життя. Справа в тому, що Олександр Якович став засновником нової оригінальної системи виховання дітей-правопорушників. В основі виховання таких дітей лежить праця. Застосувавши на практиці ідею К. Д. Ушинського, виховання працею і поєднання розумового розвитку з фізичним, педагог прагне розбудити найкращі сторони особистості дітей, розвивати самостійність і перш за все повагу до праці й знань. Він хотів, щоб вихованці колонії вперше зрозуміли, що нема і не може бути «приреченої» людини, учив поважати себе, своїх товаришів. Довіра, дружба, моральний вплив, відсутність принизливих покарань – це ті прийоми, які використовував О. Я. Герд у своїй практиці педагога-вихователя [3, с. 160].

Із якими думками і прагненнями брався Олександр Якович за цю нову для нього справу, видно із його слів: «Малолітні правопорушники – нещасні діти... І цих нещасних дітей дадуть мені. Якщо мені пощастить пробудити в них добрі почуття, привчити їх до праці й зробити із них чесних, корисних людей, то я буду щасливим, буду усвідомлювати, що не дарма живу, і хоч щось роблю для свого народу, – адже допомагати народу обов'язок усіх нас...» [7, с. 566].

До організації колонії малолітніх правопорушників О. Я. Герд підійшов дуже серйозно і відповідально. Перш за все він відвідав аналогічні заклади за кордоном. Критично вивчив організацію трудового життя підлітків у колоніях Швейцарії, схваливши режим закладів, які були далекі від порядків казарми, і відмітив добре організоване сільське господарство. Крім того, він ознайомився з історією створення даних колоній. Пізніше побував у найкращих виправних колоніях Англії. На час відкриття Петербурзької колонії він уже мав певний досвід, знав організацію

закладів такого типу і міг використати певні позитивні здобутки [1, с. 33].

Олександр Герд був видатним представником ідеалізму благородного, відвертого, який охоплював у свій час стільки молодих сердець і умів, викликаючи суворий, а інколи й тупий осуд зі сторони обмеженого педантизму і формалізму, заставляючи більш освічених людей неохважно відгукуватися про деякі крайнощі його роботи, зокрема потискання руки осудженим дітям і підліткам. Але подібні крайнощі дали добрий результат: «за перший рік життя в колонії діти стали більш відвертими, порядними. Вдалося виховати чесне ставлення до вихователів і закладу, уміння розрізняти добрі справи і погані, і в багатьох – прагнення стати кращими» [7, с. 572].

Усі роботи в колонії завжди проводилися за участю вчителів, які показували приклад дітям. У вільний час організовувалися різні ігри, прогулянки, бесіди. Суворі покарання, які були введені в закладах такого типу, не мали місця в колонії О. Я. Герда. Він був принциповим противником фізичних покарань, вважав їх шкідливими, антипедагогічними. За уставом землеробської колонії (від 5 березня 1871 року) дозволялися лише такі покарання: 1) догана, 2) публічна догана, 3) позбавлення ігор, 4) заняття роботою окремо від товаришів і 5) ізоляція в окреме відділення, яке знаходилося під суворішим наглядом на певний час або до закінчення терміну перебування вихованця в закладі.

Система виховання, запропонована О. Я. Гердом, виправдала себе. Вихованці щиро поважали свого директора і колонію взагалі.

Причиною такого позитивного ставлення вихованців до директора і самої колонії стали уміння встановлювати моральний зв'язок з вихованцями, педагогічна чуйність, притаманна обраним, у поєднанні з глибокою сердечністю, яка ніколи не переходить у фальшивий сентименталізм, з суворю розважливістю, які контролюють і регламентують одна одну. Отже, усі ці риси стали запорукою авторитету, який ми вже зустрічали у Олександра Яковича [1, с. 35].

Проте гуманістичні погляди О. Я. Герда, його віра в можливість перевиховання підлітків-правопорушників, його девіз «не мстити дітям за злочин, а виховувати їх» зустріли нерозуміння й засудження з боку впливових чиновників, благодійників, від яких залежала колонія. Олександр Яковичу було дуже складно працювати, тому що постійно доводилося зіштовхуватися «з холодною і сухою дійсністю, що стояла над ним». Керівні установи вважали, що молодий вихователь занадто «захоплений» даною справою, так що справа не може і не повинна йти далі, що виключати, наприклад, із виправної системи цих дітей тілесні покарання не слід і навіть шкідливо. Олександр Якович в той час був людиною з глибоко

вираженими переконаннями, від яких якщо він відмовлявся, то лише в тих випадках, коли сам був упевнений у недоцільності їх застосування. Але в даному випадку впевненість у раціональності й добросовісності його діяльності була сильна і непохитна [1, с. 36]. Врешті-решт він вирішив залишити посаду директора колонії, тому що не мав можливості вести справу так, як вважав за потрібне.

15 січня 1874 р., після трирічної роботи в колонії, О. Я. Герд, підірваний морально і фізично, відмовився від своєї посади і переїхав до міста. Він і надалі цікавився питаннями перевиховання дітей-правопорушників, був почесним членом Казанського товариства землеробських колоній і ремісничих притулків. Діяльність О. Я. Герда в колонії малолітніх правопорушників є вагомою сторінкою в історії роботи з важкими дітьми.

Пішовши з колонії Олександр Якович довгий час не мав постійної служби і заробляв літературною працею. Маючи солідну природничо-наукову освіту і володіючи багатьма мовами, він дуже багато і з блискучим успіхом займався педагогічною літературою, написав і переклав дуже багато підручників і творів з різних галузей природознавства [4, с. 54].

Він переклав з англійської мови твори Ч. Дарвіна, Г. Спенсера, Гекслі і Мартін, з німецького – Е. Геккеля.

Крім того, він працював у Педагогічному музеї військово-навчальних закладів, брав участь в організації різних педагогічних виставок, співпрацював у Фребелівському товаристві. «Мені часто доводилося зустрічатися з ним на засіданнях Педагогічного музею, де обговорювалися загальні питання навчання і виховання. Яким дорогим членом цих зібрань був О. Я. Герд. У нього була риса, яка рідко зустрічається в учасників спільних нарад – здатність вслухатися в слова промовця, вдуматися в них і зрозуміти їх...». – згадує О. М. Острогорський про свого колегу і товариша [6, с. 628].

У деяких статтях, надрукованих у журналі «Учитель», О. Я. Герд описував виховання дошкільнят. Він указував на важливе значення наочності в початковому навчанні, на правильну організацію ігор. У статті «Изощрение внешних чувств» О. Я. Герд звертає увагу на роль і значення сенсорного сприймання, рекомендує ряд вправ для розвитку зору, слуху, дотику у дитини [3, с. 167].

У сімдесятих і вісімдесятих роках О. Я. Герд цікавився жіночою освітою. Він розумів величезну силу освіти жінок, її важливе значення для держави і суспільства. Відстоював думку про розумові можливості та моральність жінок, був упевнений, що за сприятливих умов навчання, жінки можуть досягти значних успіхів: «Боже

мій, – говорить він у листі до своєї молодої родички, – як багато, дуже багато може дати народна школа в руках досвідченої, всебічно розвинутої, морально відданої справі вчительки! Навіть зараз помітний вплив нової школи на пом'якшення устоїв, розуміння з боку селянської сім'ї там, де ставлення вчительки до дітей добрі і гуманні!» Але для людини і педагога з таким широким кругозором, як у Олександра Герда, робота вчительки в народній школі не була тим ідеалом, до якого мала прагнути жінка. Більш широко розумів він завдання жіночої освіти, передбачаючи вагомі результати такої освіти в колі сім'ї і педагогічній діяльності [1, с. 37].

З 1876 року О. Я. Герд працював у гімназії Оболенської, викладав природознавство і педагогіку. З 1879 р. був головою педагогічної ради і зарекомендував себе чудовим організатором педагогічної справи, талановитим педагогом-вихователем. Курс цієї гімназії з незначними змінами відповідав курсу чоловічих реальних училищ. Велика увага зверталася вивченню мов, а також фізиці та природознавству. У жіночій гімназії також викладалися англійська мова, космографія, тригонометрія, фізична географія, хімія, анатомія, фізіологія рослин і тварин. Велика увага приділялася питанню фізичного розвитку.

Слід зауважити, що в 70-ті і 80-ті роки Міністерство народної освіти заборонило вивчення природознавства як джерела матеріалістичних ідей. Проте О. Я. Герд зумів зберегти курс природознавства в своїй гімназії, а у випускному класі навіть присвячував декілька лекцій дарвінізму. Таким чином, він був одним з перших педагогів-природників, хто викладав теорію Ч. Дарвіна на уроках у середній школі.

Будучи вчителем за покликанням, він добре розумів дитячу і підліткову натуру, і добре знав, що означає і якою має бути справжня освіта. Олександр Якович викладав так, що учениці щиро любили його уроки, а така любов уже сама собою була запорукою успіху. Крім того, педагог отримувал чудові результати навчання, при якому і розвиток, і засвоєння наукових знань йшли в гармонійному поєднанні. Ось як згадує свого вчителя одна з учениць Трачевська: «Клас упивався в Олександра Яковича очима, слухав його зрозуміле, завжди наочне викладання і, майже не заглядаючи в підручник, успішно відповідав урок, який глибоко і назавжди запам'ятається серцем і душею. У цього вчителя ніхто не отримувал поганої оцінки. Який би він предмет не викладав – фізіологію, космографію, географію, зоологію чи ботаніку – цей предмет був завжди найлегшим і найцікавішим для учениць...» [1, с. 38].

Паралельно з роботою в гімназії Оболенської О. Я. Герд брав участь в організації вищої жіночої освіти. У 1878 р. були організовані в Петербурзі вищі жіночі курси. До складу комітету, об-

раного для організації цієї справи, входив Олександр Якович. Для покращення матеріальної бази вищих жіночих курсів він прочитав шість лекцій із астрономії, які дозволили зібрати значні кошти.

Вищій освіті жінок О. Я. Герд надавав великого значення, важливість якої в ту епоху не визнавалася багатьма, навіть освіченими людьми. Його погляди на це питання розкриваються в листі до жінки, яка звернулася за порадою: «Кинути курси, – писав їй О. Я. Герд, – було б великою помилкою. Аналізуючи їх значення, ти, ймовірно, нехтуєш їх основною метою. Людина, яка закінчила лише гімназію, ніколи не може відчувати себе сильною, навіть працюючи вчителем в народній школі. Вона не знає науки, не може любити і цінувати її по справжньому і головне – їй не вистачає освіченості для вирішення різних питань. Вона може гарно наслідувати, працювати, але не бути професіоналом...» [1, с. 37].

У 1880 р. Петербурзька міська дума запросила О. Я. Герда на посаду експерта з навчальної роботи при міській комісії училищ. Хоча умови роботи шкіл за наявності реакційних установок з боку уряду були дуже важкі, передові педагоги того часу і перш за все сам О. Я. Герд прагнули внести можливі поліпшення до практики шкільної справи. Одна учителька так характеризує роботу О. Я. Герда: «Це не був просто керівник, інспектор, який спостерігав за тим, щоб програма була виконана, відповіді учнів грамотні, підручники добре підібрані, ні, це був учитель і для нас учитель, наслідувати якого ми прагнули всією душею» [5, с. 66].

Серед заходів, які експерт запроваджував у школах, були такі: знайомство вчителів із сім'єю і домашніми умовами учнів; взаємна перевірка вчителів, взаємовідвідування уроків, обмін досвідом; важливість організації наочних уроків; необхідність розвитку самостійності учнів; роль і значення позакласного читання. Нарешті, О. Я. Герд піднімав питання про перетворення трирічного терміну навчання в початковій школі на чотирирічний.

В одному з листів він пише: «Як добре розпочати свою трудову діяльність в сільській школі. Наша головна біда, наш головний гріх – незнання народу, на користь якого хотілось би працювати... Нині мені доводиться значно ближче стояти до цієї справи, і чим більше знайомлюся з даною справою, тим більше мене вражає бідність і недоумкуватість нашої навчальної літератури» [1, с. 31–32]. Результатом роботи О. Я. Герда в початковій школі стали його відомі навчальні посібники: «Світ божий» і «Наочні уроки», методичне значення яких виявилось набагато ширше за ту мету, яку ставив перед собою автор.

Помер Олександр Якович Герд 13 грудня 1888 р.

Не дивлячись на блискучі відгуки сучасників на діяльність О. Я. Герда, вони не змогли належно оцінити його вклад в історію вітчизняної педагогіки. На думку одного із друзів, його вміння легко і швидко вирішувати багато життєвих проблем – і було основою того, що залучившись до будь-якої справи як співробітник, працюючи скромно і зовсім не бажаючи вирізнятися поміж інших, Олександр Якович швидко ставав незамінним і, навіть, керівником розпочатої справи.

Олександр Якович Герд був скромною людиною і не вважав свої заслуги високим досягненням. «Це потрібно було зробити», «того не можна було не зробити» – це майже всі мотиви його діяльності, якими він керувався у своїй роботі.

Він був принциповим керівником, організатором, методистом – природодослідником, генератором ідей, і водночас чуйним вихователем, порадиником, другом, який у важку хвилину підставить плече, допоможе, виправить – одним словом учителем за покликанням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вейнберг П. И. Памяти А. Я. Герда / Петр Вейнберг // Женское образование. Педагогический листок для родителей, учителей и наставников. Издаваемый при С.-Петербургских женских гимназиях. – 1889. – № 1. – С. 29–40.
2. Дрентельн Н. С. Несколько воспоминаний об Александре Яковлевиче Герде / Николай Сергеевич Дрентельн // Педагогический сборник, издаваемый при главном управлении военно-учебных заведений. – 1889. – Кн. IV. – С. 305–313.
3. Казакова О. В. Жизнь и труды А. Я. Герда / А. Я. Герд // Избранные педагогические труды / [под. ред. Б. Е. Райкова]. – М. : АПН РСФСР, 1953. – С. 151–190.
4. Некролог. А. Я. Герд // Воспитание и обучение. – 1889. – кн. I. – С. 54–55.
5. Несколько слов о А. Я. Герде как эксперте городских школ / Женское образование. – 1889. – № 1. – С. 65–69.
6. Острогорский А. Н. Страничка из воспоминаний об А. Я. Герде / А. Н. Острогорский // Педагогический сборник. – 1913. – Кн. XII. – С. 628–629.
7. Семенов Д. Д. Олександр Яковлевич Герд / Д. Д. Семенов // Детское чтение. – 1889. – Кн. III. – С. 553–578.
8. Сухомлинська О. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / Ольга Сухомлинська. – К. : АПН, 2003. – С. 68.